

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο /videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33744 & [doi:heal.uoi.13460](https://doi.org/10.13460/heal.uoi.13460)

ΣΥΝΕΔΡΙΑ Σ3: Ο προγραμματισμένος θάνατος: Συζήτηση¹

EN Session S3: THE PROGRAMMED DEATH: Discussion²

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ: Ιωάννης Χατζόπουλος, Μαρίκα Σύρου.

Ομιλίες³

- Κουλούρας Β. *Βαρέως πάσχων: αποφάσεις που αφορούν το τέλος της ζωής: Η ελληνική πραγματικότητα.* [YouTube=-U5BIwkRy_g](https://www.youtube.com/watch?v=U5BIwkRy_g) 15:15
- Μπατιστάτου Α., Φανάκης Δ. *Η κυτταρική πορεία προς τον βιολογικό θάνατο.* [YouTube=NwIaim1nNKg](https://www.youtube.com/watch?v=NwIaim1nNKg) 10:33
- Λεονάρδος Ι. *Διάρκεια ζωής και θάνατος στους διάφορους ζωικούς οργανισμούς.* [YouTube=h-V39eey0w](https://www.youtube.com/watch?v=h-V39eey0w) 18:28
- Σιδεράς Δ. *Τα Εγώ μας: γέννηση, θάνατος, αθανασία.* [YouTube=BH1cBCwxgsk](https://www.youtube.com/watch?v=BH1cBCwxgsk) 17:09
- Χατζόπουλος Ι. *Ο θάνατος προϋπόθεση της ζωής: Μαθήματα από τη φιλοσοφία, την τέχνη και τους υπολογιστές.* [YouTube=dLlv-Xiwg28](https://www.youtube.com/watch?v=dLlv-Xiwg28) 17:43

Χατζόπουλος Ι, Σύρου Μ, Λεονάρδος Ι, Σιδεράς Δ, Τσινόρεμα Σ.

Ο προγραμματισμένος θάνατος: Συζήτηση: [YouTube=ybNGnX6A83s](https://www.youtube.com/watch?v=ybNGnX6A83s) 7:40

Περίληψη

Στ. Τσινόρεμα: Πολύ ενδιαφέρουσα η αναλογία ανάμεσα στις βιολογικές οντότητες και στις οντότητες λογισμικού. Αναλογία ή κυριολεξία; Οι υπολογιστές και οι οντότητές του δεν ζουν. Άρα δεν έχουν και το πρόβλημα του θανάτου [όπως οι βιολογικές]. Η κάνω λάθος; – Οι τρεις πτυχές τού Εγώ, αισθητό - νοητό - κοινωνικό, διαμεσολαβούνται από αυτό που ονομάζουμε συνείδηση. Μπορεί η Εξελεγκτική να μας απαντήσει στο ερώτημα ή να θέσει κάποιους άξονες για την κατανόηση τού μηχανισμού τής συνείδησης; Τότε μόνο θα μπορέσουμε να βγάλουμε άκρη, όχι μόνο για τις σχέσεις μας με τα ξαδέφια μας, αλλά και για τη διαφορά μας από αυτά.

¹ 29-4-2017 13:00-14:30 **Συνεδρία:** Σ3 Ο προγραμματισμένος θάνατος. **Συζήτηση:** [YouTube=ybNGnX6A83s](https://www.youtube.com/watch?v=ybNGnX6A83s) 7:40.
Άρθρο: υποβολή 23-9-2022· αποδοχή 2-3-2024· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι. Πρόσβαση **συνδέσμων** 2-3-2024. Αν δεν λειτουργούν: > Κορυφή σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελ. 21: υποσημ. 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Χατζόπουλος Ι, Σύρου Μ, Λεονάρδος Ι, Σιδεράς Δ, Τσινόρεμα Σ. «Συνεδρία: Σ3 Ο προγραμματισμένος θάνατος: Συζήτηση». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Σ36: σς 4.
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33744> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13460>.

² Summary in page 2. If any **link** does not work: > Top of page > PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

³ **Άρθρα** ομιλητών: > Κορυφή σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ3 > 1-5, όπου και σύντομο **βιογραφικό** τους.

Ι. Χατζόπουλος: Τόσο η ζωή των βιολογικών όντων όσο και των όντων του υπολογιστή είναι εικονική πραγματικότητα. Υπ' αυτή την έννοια, υπάρχουν πολλά κοινά σημεία. Φυσικά υπάρχουν διαφορές. **Δ. Σιδερίης:** Τη συνείδηση πρέπει να τη θεωρήσουμε σαν μία από τις εκδηλώσεις του νοητού εγώ, που αποτελείται από τα τρία στοιχεία του Πλάτωνος: το γνωστικό ή λογικό, το βουλητικό, και το συναισθηματικό ή ο θυμός. Η είσοδος (γνώση), η έξοδος (βούληση), και η ισορροπία τους (το συναίσθημα). Ο άνθρωπος, διαφορετικός απ' όλα τ' άλλα ζώα, έχει ικανότητα **δευτεροβάθμιας** νόησης: δευτεροβάθμια γνώση, δευτεροβάθμια θέληση, δευτεροβάθμιο συναίσθημα. Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας νόησης, το δευτεροβάθμιο γνωστικό στοιχείο αντιστοιχεί σ' αυτό που η ψυχολογία ονομάζει συνείδηση, ενώ το δευτεροβάθμιο συναισθηματικό και βουλητικό στοιχείο σ' αυτό που η ψυχανάλυση ονομάζει υποσυνείδητο. Έτσι περίπου τα ταξινομάω, τουλάχιστον μέσα μου. Δεν μπορώ να πω ότι είναι καθολικά παραδεκτά. **Ι. Λεονάρδος:** Το θέμα της εξέλιξης, της νόησης, της γνώσης, της μεταφοράς της γνώσης είναι ιδιαίτερα δύσκολο στο ζωικό βασίλειο. Οι μηχανισμοί που ισχύουν στους υπόλοιπους οργανισμούς είναι ιδιαίτερα δύσκολο να μελετηθούν, γιατί πάντα, όταν εξετάζουμε κάτι, το βλέπουμε με το δικό μας ανθρωποκεντρικό πρίσμα, χωρίς να σημαίνει ότι αυτό ισχύει στους υπόλοιπους οργανισμούς. Ένα πολύ παράξενο θέμα, 30 χρόνια αναπάντητο: Η πλανάρια, ένα μικρό σκουλήκι, φτάνει τα δύο εκατοστά, είναι ο πρώτος οργανισμός που σχηματίζει εγκέφαλο. Τέσσερα κύτταρα όλα κι όλα. Μπορεί να εκπαιδευτεί. Μπορούμε να τον μάθουμε να συμπεριφέρεται, όταν συναντά ένα εμπόδιο να πηγαίνει πάντα δεξιά ή πάντα αριστερά. Τον κόβουμε στη μέση, από το ένα μέρος το κεφάλι, από το άλλο η ουρά. Αναγεννώνται. Θεωρούμε ότι το κεφάλι θα ξέρει πού να πηγαίνει, και η ουρά θα ξεκινήσει απ' το μηδέν. Όμως και η ουρά ξέρει προς τα πού να πάει. Πού αποθηκεύονται οι γνώσεις; Δεν ξέρουμε. Τα πειραματόζωα τα καταλάβουμε πάντα με τους δικούς μας ανθρωποκεντρικούς φακούς. Δεν είναι όμως έτσι. Ο άνθρωπος είναι ένα από τα ζώα του ζωικού βασιλείου.

Τσινόρεμα: Μπορεί η Εξελικτική να μας δώσει νύξεις για τον αιτιακό μηχανισμό της γένεσης της συνείδησης στον άνθρωπο; **Λεονάρδος:** Δεν μπορώ να σας απαντήσω. Δεν είναι το αντικείμενό μου. Δεν το γνωρίζω.

Λέξεις-κλειδιά: *βιολογική οντότητα, οντότητα λογισμικού, αισθητό-νοητό-κοινωνικό εγώ, εξέλιξη συνείδησης-υποσυνείδητου, δευτεροβάθμια νόηση, ανθρωποκεντρικό πρίσμα, rhesus's εκπαίδευση, γένεση συνείδησης.*

Session S3: The programmed death: Discussion.⁴

Hatzopoulos J, Syrrou M, Leonardos I, Sideris D, Tsinorema S.

Summary

St. Tsinorema: The analogy between biological entities and software entities is very interesting. Analogy or literal? Computers and its entities do not live. So, they don't have the problem of death [like biological ones]. Am I wrong? – The three aspects of the Ego, from the sensible to the social, are mediated by what we call consciousness. Can Evolution answer the question or set some axes for understanding the mechanism of consciousness? Only then will we be able to make sense, not only of our relations with our cousins, but also of our difference from them.

Ι. Hatzopoulos: Both biological beings' and computer beings' life are virtual reality. In this sense, there are many points in common. Of course there are differences. **D. Sideris:** Consciousness must be considered as one of the manifestations of the spiritual ego, which consists of Plato's three elements: the cognitive or logical, the volitional, and the emotional or anger. The input (knowledge), the output (will, volition), and their balance (emotion). Human, different from all other animals, has a capacity for second order intelligence: second order knowledge, second order will, second order emotion. At the level of the

⁴ **Cite** this article: Hatzopoulos J, Syrrou M, Leonardos I, Sideris D, Tsinorema S. «Session S3 The programmed death: Discussion». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium, University of Ioannina, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper S36: ps 4. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33744> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13460>.

second order intellect, the second order cognitive element corresponds to what psychology calls consciousness, while the second order emotional and volitional element corresponds to what psychoanalysis calls the subconscious. That's roughly how I classify them, at least in my mind. I can't say they are universally acceptable. I. Leonardos: The issue of evolution, intelligence, knowledge, transfer of knowledge is particularly difficult in the animal kingdom. The mechanisms that apply to other organisms are particularly difficult to study, because always, when we examine something, we see it through our own anthropocentric lens. This does not mean that what we see is also true for the rest of the organizations. A very strange, 30 years unanswered, issue: The planaria, a small worm, reaches two centimeters, is the first organism to form a brain. Four cells all in all. It can be trained. We can teach it to behave, when it encounters an obstacle to always go right or always left. We cut it in half, in the one part its head, in the other its tail. They are reborn. We assume that the head will know where to go, and the tail will start from scratch. But the tail also knows where to go. Where is knowledge stored? We don't know. We always understand the guineapigs from our side. But it is not so. Human is one of the animals of the animal kingdom.

Tsinorema: Can Evolution give us hints about the causal mechanism of the genesis of consciousness in humans? Leonardos: I can't answer you. It's not my discipline. I am not familiar.

Keywords: *biological entity, software entity, felt-thought-social ego, consciousness-subconscious evolution, second order intelligence, anthropocentric lens, planaria teaching, genesis of consciousness.*

Αποηχογραφημένη Συζήτηση⁵

Σταυρούλα Τσινόρεμα, *καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Κρήτης*:⁶ Ευχαριστώ πολύ όλους τους ομιλητές, που, παράλληλα με την ανάπτυξη των επιστημονικών προβληματισμών τους, έβαλαν στη συζήτηση και τη φιλοσοφία. Θέλω να ρωτήσω τον κ. Χατζόπουλο, σχετικά μ' αυτή την πολύ ενδιαφέρουσα αναλογία που έκανε ανάμεσα στις βιολογικές οντότητες και στις οντότητες λογισμικού, πόσο μακριά την αναλογία θέλει να την κάνει κυριολεξία. Διότι εδώ το πρόβλημα είναι ότι οι υπολογιστές και οι οντότητες, που μπορούμε να φτιάχνουμε μέσω αυτών, δεν ζουν· άρα δεν έχουν και το πρόβλημα του θανάτου. Ή κάνω λάθος;

Και τους δύο προηγούμενους ομιλητές, που χάρηκα τις εισηγήσεις τους επίσης, θέλω να ρωτήσω εάν η Εξελικτική – για τον κ. Λεονάρδο αν λέω καλά το όνομά του – μπορεί, έστω και προγραμματικά αυτή τη στιγμή, να θέσει κάποιους άξονες για την κατανόηση του μηχανισμού της συνείδησης; Διότι, αυτά που περιέγραψε [ο κ. Σιδερίης] στο τέλος για το εγώ, οι τρεις διαφορετικές πτυχές του, από το αισθητό μέχρι το κοινωνικό,⁷ οι οποίες παρόλ' αυτά εναρμονίζονται, διαμεσολαβούνται από αυτό που ονομάζουμε συνείδηση. Μπορεί, έχει τρόπους, αποθέματα, η Εξελικτική να μας απαντήσει στο ερώτημα; Γιατί τότε μόνο πιστεύω ότι θα μπορούσαμε να βγάλουμε άκρη, όχι μόνο για τις σχέσεις μας με τα ξαδέρφια μας, αλλά και για τη διαφορά μας απ' αυτά. Ευχαριστώ.

Ιωάννης Χατζόπουλος, *Ομότιμος Καθηγητής Τοπογραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου*: Καταρχάς θέλω να παρακαλέσω τόσο τους ερωτώντες όσο και τους απαντώντες να είναι σύντομοι, ώστε να τελειώσουμε σε δέκα λεπτά. Αυτό που με ρωτήσατε, όπως αποδείχθηκε στην ομιλία μου, τόσο η ζωή των βιολογικών όντων όσο και των όντων του υπολογιστή είναι εικονική πραγματικότητα. Υπ' αυτή την έννοια υπάρχουν πολλά κοινά σημεία. Φυσικά υπάρχουν διαφορές, αλλά επίσης υπάρχουν και πολλά κοινά σημεία.

⁵ Αποηχογράφηση: Άρτεμις Δάλλα. Επιμέλεια, περίληψη, summary, υποσημειώσεις: Γιάννης Δημολιάτης.

⁶ Τσινόρεμα Σ. «Ευθανασία και αυτοκτονία με ιατρική συνδρομή: Υπάρχει δικαίωμα ή υποχρέωση στον θάνατο;» Ομιλία: [YouTube-s49lm72F0HA](https://www.youtube.com/watch?v=s49lm72F0HA) 22:42. Άρθρο: Κορυφή 1ης σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Π8 > 7.

⁷ Βλ. άρθρο του: > 1η σελίδα > Ομιλίες > υποσημείωση 3.

Δημήτρης Σιδερίης, *Ομότιμος Καθηγητής Καρδιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής Επιστημών Υγείας*: Τη συνείδηση πρέπει να τη θεωρήσουμε σαν μία από τις εκδηλώσεις του νοητού εγώ, όχι του αισθητού, ούτε του κοινωνικού: του νοητού. Το νοητό μέρος του εγώ μας αποτελείται από τα τρία στοιχεία του Πλάτωνος που είπε ο κ. Χατζόπουλος: το γνωστικό ή λογικό, το βουλευτικό και το συναισθηματικό ή ο θυμός. Η είσοδος (γνώση), η έξοδος (βούληση), και η ισορροπία τους (το συναίσθημα). Ο άνθρωπος, διαφορετικός από όλα τ' άλλα ζώα, έχει ικανότητα **δευτεροβάθμιας** νόησης. Δευτεροβάθμια γνώση, δευτεροβάθμια θέληση, δευτεροβάθμιο συναίσθημα. Όταν λέει ο Σωκράτης «εν οίδα, ότι ουδέν οίδα», δεν αντιφάσκει. Το ένα οίδα αφορά την πρωτοβάθμια γνώση. Το δεύτερο οίδα τη δευτεροβάθμια γνώση. Και, σ' αυτό το επίπεδο, της δευτεροβάθμιας νόησης, θα έλεγα ότι το δευτεροβάθμιο γνωστικό στοιχείο αντιστοιχεί σ' αυτό που η ψυχολογία ονομάζει συνείδηση, ενώ το δευτεροβάθμιο συναισθηματικό και βουλευτικό στοιχείο σ' αυτό που η ψυχανάλυση ονομάζει υποσυνείδητο. Έτσι περίπου τα ταξινομώ, τουλάχιστον μέσα μου. Δεν μπορώ να πω ότι είναι καθολικά παραδεκτά. Ευχαριστώ.

Ιωάννης Λεονάρδος, *Καθηγητής Τμήματος Βιολογικών Εφαρμογών και Τεχνολογιών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*: Το θέμα της εξέλιξης, της νόησης, της γνώσης, της μεταφοράς της γνώσης είναι ένα ιδιαίτερα δύσκολο θέμα στο ζωικό βασίλειο. Εμείς βλέπουμε τα πράγματα πάντα ανθρωποκεντρικά. Εν τούτοις, οι μηχανισμοί οι οποίοι ισχύουν στους υπόλοιπους οργανισμούς, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να μελετηθούν, γιατί πάντα, όταν ερχόμαστε να εξετάσουμε κάτι, το βλέπουμε με το δικό μας το πρίσμα, **χωρίς** να σημαίνει ότι αυτό ισχύει στους υπόλοιπους οργανισμούς.

Θα σας αναφέρω ένα πάρα πολύ παράξενο θέμα, για το οποίο δεν υπάρχει και απάντηση στην επιστήμη. Για 30 χρόνια μελετάται και δεν μπορεί κανείς να το απαντήσει. Ένας από τους οργανισμούς τους οποίους παρουσίασα ωρύτερα είναι η πλανάρια. Είναι ένα πάρα πολύ μικρό σκουληκάκι. Φτάνει τα δύο εκατοστά. Είναι ο **πρώτος** οργανισμός ο οποίος σχηματίζει εγκέφαλο. Τι εγκέφαλο τώρα... φανταστείτε, τέσσερα κύτταρα όλα κι όλα. Αυτός ο οργανισμός εκπαιδεύεται. Μπορούμε να τον εκπαιδεύσουμε. Μπορούμε να τον μάθουμε να συμπεριφέρεται, όταν συναντά ένα εμπόδιο να πηγαίνει δεξιά ή να πηγαίνει αριστερά. Και κάποια στιγμή μαθαίνει. Και το φτάνουμε όταν συναντήσει ένα εμπόδιο, ένα ερέθισμα, αυτό να στρίβει πάντα δεξιά. Ερχόμαστε, λοιπόν, αυτόν τον οργανισμό και τον κόβουμε στη μέση. Στο ένα μισό του υπάρχει το κεφάλι του, στο άλλο η ουρά του. Αναγεννώνται. Θεωρούμε ότι το κεφάλι θα ξέρει που θα πηγαίνει, και η ουρά θα ξεκινήσει απ' το μηδέν. Διαπιστώνουμε, όμως, ότι και η ουρά ξέρει προς τα πού να πάει. Και λέμε, Τι γίνεται; Πού αποθηκεύονται οι γνώσεις; Και είναι οι γνώσεις αυτές που πιστεύουμε εμείς; που τις βλέπουμε από την πλευρά του ανθρώπου; Ναι, αλλά δεν ξέρουμε τι γίνεται στα ζώα. Δεν ξέρουμε πώς σκέπτονται, πώς συμπεριφέρονται. Και το θέμα είναι ότι και αυτά που χρησιμοποιούμε ως πειραματόζωα, ζητάμε ή προσπαθούμε να καταλάβουμε πάντα με τη δική μας την πλευρά. Δεν είναι όμως έτσι. Ο άνθρωπος είναι ένα από τα ζώα του ζωικού βασιλείου...

Σ. Τσινόρεμα: Να σας παρακαλέσω να μου πείτε για τον άνθρωπο, αν μπορεί η Εξελικτική [Βιολογία] να μας δώσει νύξεις για το μηχανισμό, τον αιτιακό, της γένεσης της συνείδησης στον άνθρωπο;

Ι. Λεονάρδος: Λυπάμαι, δεν μπορώ να σας απαντήσω σε αυτό. Δεν είναι το αντικείμενό μου. Δεν το γνωρίζω. Λυπάμαι.

Ι. Χατζόπουλος: Υπάρχει άλλη ερώτηση; Αν όχι, θέλω να ευχαριστήσω όλους και ιδιαίτερα τους οργανωτές, αλλά και τους ομιλητές και όσους συμμετέχουν στο Συνέδριο. Εύχομαι να υπάρχει υγεία, φώτιση και ειρήνη να έχουμε.

Πήραν το λόγο (αλφαβητικά): Λεονάρδος (2), Σιδερίης Δ (1), Τσινόρεμα Σ (2), Χατζόπουλος (2· Πρόεδρος της Συνεδρίας).